

Danmarks befrielse 1945 - en mislykket revolution?

Forsøgte Danmarks Kommunistiske Parti via modstandsbevægelsen at kuppe sig til magten i tiden op til og lige efter Danmarks befrielse?

Af Niels Wium Olesen

Historikere har lejlighedsvist anskuet Vesteuropa i perioden 1943-1948 under synsvinklen "den mislykkede revolution" eller "den udeblevne revolution" (Judt, 1989, 2005; Conway, 2002, 2004; Mazower, 1998). De første år af femårsperioden er i de besatte lande kendetegnet ved Tysklands svigtende krigslykke og stadig stærkere nationale modstandsbevægelser med ofte en betydelig kommunistisk indflydelse. De sidste år er præget af uafklarede magtforhold i de befriede lande og kommunistpartierne bestræbelser på at maksimere deres indflydelse ved hjælp af modstandsbevægelsernes prestige, måske endda deres våben. Var der her en mulighed for kommunistisk magtovertagelse? Spørgsmålet har været diskuteret siden krigen, blandt såvel historikere som politiske aktører på både højre- og venstrefløj. På højrefløjen som et konstituerende moment i koldkrigshistorien, på venstrefløjen lejlighedsvis som en 'tabt mulighed'.

Revolutionen udeblev. I 1948 fastfrøs Den Kolde Krig ikke blot relationen mellem Øst og Vest, men også de indenlandske koldkrigsfronter mellem det liberale demokratis fortalere og kommunistpartierne.

I denne artikel skal det forsøgsvis prøves at anskue Danmark i årene umiddelbart før og efter befrielsen under synsvinklen "den mislykkede revolution". Efter en kort redegørelse for historiografien og den historiske baggrund søges følgende spørgsmål besvaret: *Hadde Danmarks Kommunistiske Parti konkrete magtovertagelsesambitioner? Opererede de politiske aktører uden for DKP reelt med risikoen for en kommunistisk magtovertagelse? Og hvis DKP havde magtovertagelsesambitioner, hvorfor realiseredes disse så ikke?*

Den historiske sociolog Charles Tillys definition af en "revolutionær situation" understreger spørgsmålenes relevans. Han fremhæver slutningen på krige som en typisk revolutionær situation, særlig for stater der fuldt eller delvist har tabt en krig. Det militære nederlag og fremmed besættelse betegnes som et (næsten) ultimativt legitimitetstab for et regime, fordi staten ikke kan leve op til en af sine mest centrale funktioner: at beskytte egne borgere. Legitimitetstabet giver anledningen til, at nye magtkonstellationer rækker ud efter magten og legitimiteten. Tilly fremhæver endnu en faktor, nemlig tilstedeværelsen af *multiple sovereignty*, det vil sige situationer, hvor regeringen ikke har fuld kontrol over samfundet/territoriet, hvor fx statens voldsmonopol er

brudt ved konkurrerende politiske grupperingers våbenbesiddelse, eller hvor andre dele af den udøvende magt ikke er i fuld funktion (Tilly 1992:6-12).

Vesteuropa under Anden Verdenskrig opfylder rigeligt Tillys definition. De besatte landes regimer havde tabt militært i 1938-41 og dermed lidt et stort legitimitetstab. At der i perioden 1943-48 var tale om slutningen af en krig, er åbenlyst. *Multiple sovereignty* var der også til overflod: Som oftest var der i de besatte lande nationale marionetregeneringer agerende for besættelsesmagten, der i kraft af våbenmagt havde det sidste ord. Desuden huserede typisk bevæbnede fascistiske/nazistiske korps, der stod i et formelt set uklart forhold til kollaboratørregeneringerne og besættelsesmagten, men som i sidste ende var afhængige af sidstnævntes velvilje. Hertil kom modstandsbevægelser, der bekæmpede kollaboratørregeneringerne, de bevæbnede korps og besættelsesmagten, og som krævede udrensninger og politisk fornyelse efter befrielsen. Og med befrielsen ankom allierede styrker, der som militære sejrherre på sin vis overtog den rolle, den tyske besættelsesmagt hidtil havde udfyldt.

Odense i august 1943. Demonstrerende vælter en dansk politibil. Ledende politikere, fagbevægelsen og arbejdsgiverne udsendte offentlige formaninger om at undgå demonstrationer og konfrontationer mod den tyske værnemagts soldater med henvisning til de overskuelige konsekvenser ved besættelsesmagtens modforholdsregler. For en stor del for døve øren. Demonstrationerne i Odense og i andre større byer førte til sidst et tysk ultimatum, som den danske regering ikke kunne acceptere, hvorfor den ophørte med at fungere 29. august. (Foto: Historisk Samling fra Besættelsestiden)

Danmark – det ellers notoriske *Sonderfall* blandt de besatte lande – er også i overensstemmelse med Tillys definition. Den danske regering havde tabt 'krigen' 9.

april 1940. Trods et vist samarbejde med besættelsesmagten regnede det store flertal den ikke som en kollaboratørregering. Med regeringens afgang i august 1943 var statsstyret indtil befrielsen "aformaliseret", hvilket gjorde suverænitetsspørgsmålet særdeles komplekst og u håndgribeligt (Koch 1994: 397). På vegne af den danske stat administrerede departementscheferne videre og besad reelt den udøvende magt, men kun i henhold til nødretten. Det var således en stærkt svækket stat, hvor også militær og politi (voldsmonopolet) fra henholdsvis august 1943 og september 1944 var opløst. Ved siden af de formelle strukturer dannedes – som en modpol til disse – Danmarks Frihedsråd i september 1943 som en paraply over de større modstandsorganisationer. Og på den helt anden side var der besættelsesmagten, der gradvist strammede grebet om Danmark i tiden frem mod befrielsen. Endelig eksisterede flere bevæbnede danske nazistiske korps som Shalburg- og HIPO-korpset. Med andre ord: *multiple sovereignty* i rigt mål.

Historiografien

Tendensen i dansk forskning har overvejende været at ignorere eller affeje spørgsmålet om mulige kommunistiske revolutionære aspirationer som irrelevant. Man ser den hos besættelsestidsforskningens nestor, Jørgen Hæstrup, der – sikkert fremmet af det koldkrigs-klima, han skrev i i 1950'erne – var tilbøjelig til at minimere kommunisternes betydning for modstandskampen. I stedet fokuserede Hæstrup på modstandsbevægelsens orientering mod de vestallierede, ligesom han i øvrigt fremhævede dens monolitiske karakter, dens karakter af folkebevægelse samt fraværet af politiske bestræbelser ud over den nationale befrielseskamp og genetablering af parlamentarismen (Hæstrup 1954, 1959).

Senere forskning har revurderet Hæstrups synspunkter. I pionerårene var modstandsbevægelsen domineret af de politiske yderfløje, særlig kommunisterne, og den var slet ikke nogen bredere folkelig bevægelse før i slutningen af 1944. Hans Kirchhoff og Aage Trommer har været eksponenter for denne revurdering, men de har ligesom Hæstrup afvist forestillingen om, at DKP skulle magtovertagelsesambitioner forbundet med sit modstandsengagement (Trommer 1973, Kirchhoff 2001).

Et opbrud kan dog spores i nyere forskning. Bent Jensen, Michael Kjeldsen og jeg har selv har konstateret, at de kommunistiske magtambitioner var til stede, og at ledende partifolk havde en opfattelse af, at en *Machtergreifung* var mulig – om ikke med våben så, så at sige, via modstandsvåbnenes symbolske kraft.¹ Denne forskning er på den ene side hjulpet på vej af fremkom-

sten af nyt kildemateriale, blandt andet i forbindelse med åbningen af de sovjetiske arkiver. Men den er også inspireret af nyere forskning i den spanske borgerkrig, som har fokuseret på splittelsen i folkefronten og kommunisternes dominans i denne, samt forskningen i den såkaldte folkedemokratisering i Østeuropa efter 1945, hvor særlig Tjekkosllovakiet udgør et interessant eksempel (Frommer, 2005).

Den internationale baggrund

Hele spørgsmålet bør ses på baggrund af den internationale magtbalance i 1940'erne og politiske forskydninger i de europæiske befolkninger. Med Tysklands angreb på Sovjetunionen i juni 1941 åbnedes Østfronten, som blev krigen absolutte tyngdepunkt (Davies, 2006). Sovjetunionen viste sig langt stærkere end antaget. USA og Storbritannien kunne nok se det belejlige i, at Stalin ofrede sin befolkning i kampen mod Tyskland. Så kunne de spare deres egne, og blandt andet derfor blev landgangen i Normandiet udskudt til juni 1944.

Jo længere vestpå Den Røde Hær rykkede, des større indflydelse fik Sovjetunionen og kommunismen (Reynolds, 2006: 235ff). Ikke kun hvor 'Ivan' rent faktisk satte sine støvler. Også i Vesteuropa steg Sovjetunionens og de lokale kommunisters prestige, fordi befolkningerne anerkendte Sovjetunionens bidrag til Hitlers nederlag.

Mere generelle bevægelser i de politiske holdninger fremmede også Sovjetunionens position. Europa var i løbet af krigen rykket til venstre. Tre årsager til denne venstredrejning bør særlig nævnes. For det første var det en udbredt opfattelse, at den økonomiske liberalisme med 1930'ernes krise havde spillet fallit og været en central årsag til nazismens fremmarch og dermed skyld i selve krigen. Samtidig havde de krigsførende lande opnået kolossale vækstrater med statsintervention og planøkonomi – med socialismens virkemidler så at sige. For det andet havde socialister og kommunister i 1930'erne været de mest markante modstandere af nazismen, og under krigen var de i flere lande krumtappen i modstandskampen. Venstrefløjen udgjorde således på sin vis vinderholdet. For det tredje var det et udbredt synspunkt, at krigen havde været en "folkets krig" – frem for overklassens, kongens og militærets. "Folkets krig" skulle føre til "folkets fred". Folket, i flere lande nærmest synonymt med arbejderne, skulle efter krigen kompenseres for de ofre, der var lidt. Denne venstredrejning prægede hele det politiske spektrum. Således blev selv konservative og liberale partier i Europa mere socialt indstillede og positive over for statsintervention. Det politiske tyngdepunkts generelle bevægelse mod venstre faciliterede springet over til kommunismen for mange (Judt, 2005: 63ff).

Forhistorien

Da Danmark kapitulerede over for Tyskland og blev besat 9. april 1940, dannedes en samlingsregering af de fire store partier: Socialdemokratiet, Det Radikale Ven-

¹ Jensen, 1999; Kjeldsen, 1998, 1999; Bundgård Christensen, C.; Lund, J.; Wium Olesen, N.; Sørensen, J., 2005. Særlig Kjeldsen har bragt forskningen i emnet betydeligt videre. Nærværende artikel ligger i forlængelse af og står i gæld til flere af Kjeldsens synspunkter.

stre, Venstre og Det Konservative Folkeparti. Regeringens politik under besættelsen blev et stadigt forsøg på med tilpasning til Tyskland at *bevare* og beskytte så meget som muligt mod krigens ødelæggelser: befolkningen, materiale værdier samt parlamentarismen, monarkiet, retsvæsnen, ja samfundsinstitutionerne i almindelighed, de økonomiske strukturer og den herskende sociale ordening.² Fordi Tyskland kunne se interesse i det, tillod det, at Danmark i udstrakt grad kunne bevare sin suverænitet. Modydelsen var, at danske myndigheder påtog sig ansvaret for, at landets borgere ikke på nogen måde lagde den tyske værnemagt hindringer i vejen. I første række påhvilede ansvaret regeringen, som med sine appeller til befolkningen skulle sikre opbakningen til denne politik. I sidste instans var det dansk politi og retsvæsnens opgave at forhindre og i givet fald at opklare og dømme anslag mod værnemagten.

Tyske soldater forlader i ro og orden Danmark i maj 1945. En væbnet slutkamp på dansk jord mod allierede styrker og danske modstandsstyrker ville ikke blot have været blodig, men kunne også have fået vidtrækkende konsekvenser. (Foto: Historisk Samling fra Besættelsestiden)

Besættelsesmagten gjorde dog allerede kort efter 9. april indhug i den suverænitet, den havde lovet Danmark, og fortsatte hermed indtil befrielsen. Det skete fx efter Tysklands angreb på Sovjetunionen 22. juni 1941, da ledende danske kommunister krævedes interneret af det danske politi. Regeringen adlød kravet af frygt for, at besættelsesmagten ville feje hele det politiske system af bordet og indsætte en dansk-nazistisk marionetregering eller et regulært militærstyre. Typisk for besættelsestidens politiske dilemmaer, men også med en egen pervers logik, begik regeringen således et grundlovsbrud – for at redde grundloven. Et andet eklatant indgreb i dansk suverænitet fandt sted i forbindelse med den såkaldte Telegramkrise i november 1942. Her lød det tyske krav, at statsminister Vilhelm Buhl skulle udskiftes med udenrigsminister Erik Scavenius, der var mere disponeret for et *aktivt* samarbejde med Tyskland. Igen føjede den danske regering og Rigsdagen sig, om

end med store betænkeligheder. For med imødekomelsen af det tyske krav var der gjort et groft indhug i den suverænitet, man forsøgte at forsvare. Som den parlamentariske praksis foreskriver, var Buhl statsminister på Folketingets nåde, Scavenius var det nu på besættelsesmagtens.

Trods politiske ydmygelser og beskæringer af den suverænitet, som det politiske systems legitimitet springer fra, var der folkelig opbakning til den førte politik. Det bevidnes fx af det Rigsdagsvalg, der blev holdt i marts 1943, hvor 95% af vælgerne stemte på partierne bag tilpasningspolitikken. Kun 0,5% fulgte DKP's og den illegale presses opfordring til at stemme blankt i protest mod, at DKP ikke var opstillet, og at valget ikke var helt frit, når en fremmed magt stod i landet, og pressen var delvist censureret.

Hvad der trods krig og besættelse lignede en relativt stabil politisk situation, ændredes dramatisk hen over sommeren 1943. Juli månedens stigende sabotageaktivitet i flere provinsbyer afstedkom tysk dekretede udgangsforbud, som efterfølgende førte til strejker og gadeuroligheder med danskere i klammeri med tyske soldater. Besættelsesmagten pressede regeringen til at sætte hele sin prestige ind på at stoppe urolighederne. Det lykkedes imidlertid ikke. Man nærmede sig oprørs-lignende tilstande flere steder. Mod slutningen af august blev den danske regering stillet over for et tysk ultimatum, som bl.a. krævede, at regeringen erklærede undtagelsestilstand, indførte hurtigt arbejdende særdomstole og dødsstraf for sabotage. Partierne bag samlingsregeringen afviste kravene, hvorfor, svaret til Tyskland blev et nej. Regeringen, Rigsdag og kongen ophørte i deres respektive funktioner. De nedlagde så at sige arbejdet. Den tyske reaktion på den danske afvisning var indførelse af militær undtagelsestilstand med anvendelse af de forholdsregler, den danske regering havde afvist. Desuden blev den danske hær afvæbnet og officererne interneret i et par måneder.

Den militære undtagelsestilstand var en alvorlig skær-pelse af situationen i Danmark. Frygten var, at Danmark nu skulle underlægges de skrappe besættelsesforhold, som herskede i andre lande.

Folkefrontsstrategi ved hjælp af "Frit Danmark"

Besættelsen var Danmarks Kommunistiske Partis stjernestund. Fra i mellemkrigstiden at have været en paria i dansk politik, fik partiet under besættelsen kontakt med brede politiske kredse og samfundslag i en grad, det aldrig tidligere havde haft – eller siden fik. Disse bredere, positive kontakter fik partiet gennem modstandskampen, og det var disse kontakter, der i løbet af 1942-43 gav ledende medlemmer håb om at komme i position til en magtovertagelse efter krigen. Men vejen fra marginaliseret ghetto-parti med paria-status til krumtap i den danske modstandskamp var lang, og dens specifikke forløb undervejs fik betydning for DKP

² Hvor intet andet er nævnt henvises generelt til: Bundgård Christensen, C.; Lund, J.; Wium Olesen, N; Sørensen, J. 2005.

og på omgivelsernes opfattelse af partiet. Forløbet skal derfor kort opridses nedenfor.

Trods sin lidenhed i 1930'erne med en vælgerandel på omkring 1,5% var DKP og dets ideologi frygtet af højrefløjen for det radikale brud med traditionelle normer, ikke mindst ejendomsretten, som Den Russiske Revolution mentes at repræsentere. Det var hadet af Socialdemokratiet for kommunismens påståede ansvar for Hitlers magtovertagelse, for at repræsentere totalitarisme og for at splitte 'arbejderbevægelsen'. Sidstnævnte var blandt andet udtryk for et regulært politisk konkurrenceforhold om de samme vælgere: arbejderklassen. Et særligt element i Socialdemokratiets kritik af DKP var påstanden om, at DKP var i en 'fremmed magts tjeneste'. Her henvistes særlig til de mange pludselige skift i DKP's linie, som tydeligvis var dikteret af Moskva og sovjetiske udenrigspolitiske interesser. I begyndelsen af 1930'erne kaldte DKP således Socialdemokratiet for 'socialfascister', i midten af 30'erne søgte DKP samarbejde med socialdemokraterne i en folkefront, og i slutningen af 30'erne skete en tilsyneladende forbrødring mellem Sovjetunionen og Nazityskland, da de to lande indgik en ikke-angrebspagt. Alt sammen dikteret af Moskva og loyalt støttet af DKP.

Besættelsen gav dog DKP muligheder for at vride sig fri af sin paria-rolle, særlig i krigens sidste år. I kraft af den føromtalt internationale udvikling, men også i kraft af særligt danske forhold. Før juni 1941 underlagde DKP sig dog tilpasningspolitikens krav i forhold til besættelsesmagten. Under Molotov-Ribbentrop-pagten fra 1939 undlod partiet at kritisere Tyskland, mens den 'engelske imperialisme' måtte stå for skud. DKP's tilpasning var på den ene side begrundet med ønsket om at udvise loyalitet over for Sovjetunionen, på den anden side med ønsket om at forblive et legalt parti så længe som muligt. Partiet satsede i stedet på at mobilisere ved at kritisere regeringen for dens økonomiske politik. Her spillede et betydeligt, politisk bestemt reallønsfald for arbejderklassen i forsommeren 1940 en central rolle. DKP beskyldte særlig Socialdemokratiet for at have forrådt arbejderne.

DKP's tilpasningsstrategi over for besættelsesmagten led imidlertid skibbrud, da Tyskland angreb Sovjetunionen i juni 1941, og kravet om internering af de ledende kommunister blev fremsat. Adskillige undslap arrestationerne og gik under jorden. DKP organiseredes således i løbet af 1941 som et illegalt parti med egen illegal presse. Efter Tysklands brud på Molotov-Ribbentrop-pagten var det igen muligt for DKP at agitere antinazistisk og – måske endnu mere væsentligt – nationalt. Nu blev regeringen og Socialdemokratiet udråbt som landsforrædere og følgagtige lakajer for besættelsesmagten.

Med etableringen af en illegal organisation blev DKP's platform bredere. Partiformand Aksel Larsen var undsluppet internering og fik kontakt til den tidligere for-

mand for De Konservative John Christmas Møller. Sidstnævnte var i 1941 blevet tvunget bort fra dansk politik af besættelsesmagten, der ikke brød sig om hans åbent formulerede antinazistiske holdninger. Med overlægen og DKP-støtten Mogens Fog som mellemmand mellem arbejderne Larsen og den borgerlige akademiker Christmas Møller enedes man i foråret 1942 om at danne en illegal organisation og et illegalt blad, der skulle kritisere tilpasningspolitikken og samle til modstand mod besættelsesmagten. Organisationen og bladet blev døbt "Frit Danmark". Der blev oprettet landsledelse og lokale komitéer. Man samlede medlemmer bredt i det politiske spektrum, særlig blandt konservative og socialdemokrater, der var betænkelige ved graden af tilpasning. Men det var ikke fra partiernes lederslag, hverken lokalt eller nationalt. Hos de ledelsesansvarlige var forståelsen for og loyaliteten med tilpasningspolitikken udtalt og umuliggjorde dermed et engagement i en organisation som "Frit Danmark".

"Frit Danmark" mistede dog Christmas Møller som central kraft i Danmark. Han tog i maj 1942 til London for blandt andet over BBC at gøre sin modstandsrobt hørt i Danmark. For dette blev han ekskluderet af Det Konservative Folkeparti, som han i øvrigt for længst var begyndt at fjerne sig fra, såvel i spørgsmål med relation til besættelsen som i de økonomiske spørgsmål, hvor han i sidstnævnte nærmede sig venstrefløjen (Wium Olesen, 2008).

Tonen i bladet "Frit Danmark" var ikke vulgær og højtråbende, som i megen anden illegal presse. "Frit Danmark" var henvendt til det kræse publikum, det progressive borgerskab, middelstanden og kulturradikale på venstrefløjen, som oftest med Mogens Fog som pennefører i de centrale artikler. Han blev også "Frit Danmarks" ideologiske leder, hjulpet på vej af Christmas Møllers fravær. Resten af besættelsen opretholdt de to modstandsledere forbindelsen over Nordsøen via en hemmeligt formidlet brevkorrespondance.

"Frit Danmark" var reelt en genoplivning af den Moskva-dikterede folkefrontsstrategi fra midten af 1930'erne. I lyset af nazismens fremmarch skulle man søge politisk samarbejde med socialdemokrater og 'progressive' borgerlige partier. Såvel de franske som de spanske kommunister blev på den måde regeringsbærende. Parolen var styret af Sovjetunionens udenrigspolitiske interesser, hvor det fra midten af 1930'erne handlede om at søge alliancepartnere og om at vinde tid i kampen mod nazismen. (Buchanan, 2002) I Danmark gav folkefrontsstrategien dog ikke politisk afkast, fordi Socialdemokratiet afviste samarbejde med DKP.

Trods det brede politiske grundlag forblev "Frit Danmark" krigen igennem kommunistisk domineret, fordi DKP leverede mest arbejdskraft og kontrollerede organisationens kommunikationsnetværk. Men det var en dominans, som de færreste i organisationen var vidende om. Dobbeltspillet illustreres bedst med Fogs rolle i

"Frit Danmark". Som historikeren Michael Kjeldsen har beskrevet, var Fogs modstandsprofil "den uafhængige, lidet politisk interesserede, medicinske professors - ikke kommunistens" (Kjeldsen, 1999: 218). Han var ikke formelt medlem af DKP, men var reelt en del af partiets ledelse. Bevidst spillede den begavede professor på et tilforladeligt image som progressiv humanist, der ikke for alvor kunne forskrække pæne, borgerlige og nationalt sindede mennesker.

Mogens Fogs perspektiver for "Frit Danmark"

Det rejstes som et af flere styrende spørgsmål i artiklens indledning, hvorvidt DKP havde ambitioner om at overtage magten umiddelbart efter krigen. I et memorandum fra februar 1943 til DKP-ledelsen gjorde Mogens Fog rede for, hvilke perspektiver han så for DKP og "Frit Danmark". Han kom her tæt på at besvare spørgsmålet (optrykt i Kirchhoff/Trommer, 2001: 609ff).

Memorandumets stil er argumenterende og sproget ved første øjekast klart og præcist. Men det indeholder flere eksempler på uortodoks brug af centrale begreber som fx demokrati og ytringsfrihed samt subtile betydningsskift, som det er værd at dvæle ved. Begrebet 'demokrati' havde DKP således generelt et tvetydigt forhold til. I begyndelsen af 1930'erne lod partiet ingen tvivl være om dets foragt for parlamentarismen. Men foranlediget af folkefrontslinien var DKP siden slutningen af 1930'erne begyndt at omtale demokratiet positivt. Hyppigt efterfulgtes bekendelsen dog af tilføjelser om, at man ville "udvikle" eller "forbedre" demokratiet, som det eksisterede i Danmark, evt. med en henvisning til, at demokratiet var udviklet til tilnærmelsesvis perfektion i Sovjetunionen. Man lod således gerne kommunismen fremstå som synonymt med demokratiet, ja som en *højere form* for demokrati (Judt, 1989: 8; Kjeldsen, 1998: 450ff).

I Fogs memorandum hedder det, at dansk politisk kultur var "dybt forankret i demokratiet". Derfor ville de metoder, som var blevet anvendt i Rusland, Tyskland og Italien, ikke "føre til revolutionen". Man måtte i stedet være mere raffineret og udomatisk på det taktiske niveau, for "Lenin var jo netop realpolitiker, dogmatiker m.h.t. det endelige mål, men ikke m.h.t. metoderne. Vi må omplante men ikke overføre ideerne". Efter disse betragtninger fulgte en forskydning i Fogs begrebsapparat, idet han mente, at partiet måtte analysere, hvad det var, de forskellige "befolkningsgrupper herhjemme har imod demokratiet" - og her satte han uden tvivl "demokratiet" som synonymt med "kommunismen". Først var Danmarks demokratiske forankring altså et strategisk problem for DKP, kun et par linier længere nede i memorandummet har danskerne angiveligt en masse imod demokratiet og er derfor et politisk problem for DKP.

Efter krigen, fortsatte Fog, skulle der renses grundigt ud blandt funktionærer og tjenestemænd, der havde

været "nazivenlige" (uden at dette begreb defineres præcist). Man skulle overveje at stille regeringen for en rigsret, flere af justitsvæsenets højere poster skulle også for en domstol. Man skulle efter befrielsen have "tale-, møde- og pressefrihed, MEN [Fogs fremhævelse, nwo] strenge straffe for usandfærdige oplysninger". Hvordan og af hvem, der skulle skelnes mellem sandt og falsk, kommer Fog dog ikke ind på. I det hele taget opererede Fog med en tredeling af frihedsbegrebet, når det danske kommunistiske samfund skulle etableres. For mens der fortsat kunne accepteres (delvis) åndsfrihed, skulle der herske et "ubønhørligt politisk og økonomisk diktatur".

Fog ræsonnerede videre, at situationen efter krigen tegnede sig uklar, men nemt kunne blive "kritisk" for partiet. "Hvis vi besidder et tilstrækkeligt magtapparat, har vi naturligvis chancen for at tage magten fuldstændigt", men han tvivlede i øvrigt på, at det ville være tilfældet. "Kan vi ikke tage magten, har vi to muligheder: at gå i samarbejde med et nyt borgerligt parti, med hvilket vi kan danne koalition (evt. et nyt Christmas Møller-parti) og derved gennemføre en meget radikal politik også økonomisk, men ikke nogen revolution." En sådan fremgangsmåde var dog ifølge Fog problematisk, for en regering baseret på kommunisterne og et nyt borgerligt modstandsparti med Christmas Møller i spidsen ville måske nok kunne gennemføre et større socialiseringsprogram på "demokratisk-parlamentarisk basis", men det ville også møde så svære forsyningsmæssige og økonomiske problemer, at utilfredsheden ville brede sig og vendes mod regeringen og dermed reducere "muligheden for at erobre et flertal af masserne". Den anden mulighed var at undvige alle former for koalitioner og så på basis af et meget revolutionært program håbe på en dyb økonomisk krise, der ville føre til magtovertagelse ved partiet alene. Faren ved denne vej var dog, at "vi løber den risiko, at det kapitalistiske samfund stabiliserer sig, måske ved hjælp udefra (USA) netop for at dæmme op for marxismen".

Man bemærker her, at Fog er tæt på at profetere Marshall-planens komme - og i øvrigt også dens motiver. I det hele taget erkendte han, at DKP's fremtid ville være meget afhængig af den internationale situation. Han mente dog ikke, at man fra DKP's side skulle afvente Moskvas paroler eller udelukkende håbe på hjælp herfra. Man skulle selvstændigt arbejde på at bringe partiet i den gunstigste position. Fog indrømmede, at han tidligere havde ønsket, at DKP skulle stå alene, og at han af samme grund havde været imod folkefrontslinien. Men i den aktuelle situation ville et samarbejde med Christmas Møller være bedst. Det var Fogs opfattelse, at man kunne få Christmas Møller til at arbejde sammen med DKP om et "fællesprogram". "Han [Christmas Møller, nwo] vil næppe kunne gå ind for et rent kommunistisk program, men jeg tror, vi kan få ham langt over." Christmas Møller skulle mobilisere i de middelstandskredse, som DKP havde svært ved at få i tale. På denne basis skulle der dannes regering og arbejdes på at "styrke statskontrollen og i den grad få

hold på statsapparatet, at vi ved begyndende krise muligvis kan gribe tøjlerne, – som Hitler og Mussolini gjorde det efter deres parlamentariske indtræden i regeringerne. Men det kræver naturligvis, at vi har stort følge blandt arbejderne, og at vi styrker det ved vor politik.”

De overraskende historiske paralleller understreger unægtelig en vis fortrolighed mellem Fog og modtagerne af memorandummet. Muligvis er Fogs vurdering af Christmas Møllers velvilje for vidtgående, men desuagtet tjener eksemplet til at vise, at ønsket om at instrumentalisere modstandsbevægelsen til vidtgående samfundsomvæltninger var til stede fra kommunistisk hold.

I et lidt senere brev til partifællen Børge Houmann, der var centralt placeret i arbejdet med ”Frit Danmarks” illegale bladudgivelser, uddybede Fog sine forestillinger om den optimale folkefronttaktik (optrykt i Kirchhoff/Trommer, 2001: 624ff). Brevet var foranlediget af nogle stærkt kritiske betragtninger fra Houmanns side. Houmann kritiserede Fog for i et pjecudkast om Sovjetunionen at være alt imødekommende over for de politiske modstanderes synspunkter. Fx når Fog anerkendte, at Socialdemokratiet i Danmark havde gavnet arbejderne i 1930’erne, og når han kom kommunist-skrækken i møde ved at indrømme, at Den Russiske Revolution havde været præget af sult og voldsomme blodsudgydelser. Over for denne kritik replicerede Fog, at de åbenbart var ”meget uenige om propagandametoder”. Man må, påpegede Fog:

indgyde folk tillid ved ikke på alle punkter at gå stik imod de vante forestillinger. Det drejer sig ikke om at sige det, vi opfatter som den objektive sandhed, det drejer sig om at sige tingene på en sådan måde, at folk *opfatter* [Fogs udhævning, nwo] dem som den objektive sandhed. Og det tror jeg, man kan gøre ved sådanne små og billige indrømmelser, som jeg har gjort. [Det er] jo revnende ligeegyldigt, om der blevet slået for mange eller for få ihjel eller om sulten var større eller mindre.

Fog anbefalede endvidere, at pjecen ikke blev udgivet under DKP’s navn, men på et ”upartisk [illegalt, nwo] forlag”, hvilket ville være passende til ”det moderate tonefald, der indgyder tillid”. Fog sluttede med at slå fast, at partiet ikke skulle give køb på ”det, det kommer an på, men i vor ydre form skal vi tage psykologiske hensyn.”

På grund af det illegale arbejdes særlige vilkår er det småt med kilder, der som Fogs memorandum og brevet til Houmann *går bag om* de grundlæggende politiske overvejelser, som blev gjort i DKP’s ledelse. Derfor er historikerne overladt til at tolke langt, på lidt materiale. Spørgsmålet er naturligvis, hvor vidt man kan tolke Mogens Fogs overvejelser. Er de fantasterier fra en politisk nullitet? Er de fraseologisk-ideologiske øvelser til bekræftelse af partiets interne sammenhold og dets historiske mission? Fog var ikke hvem som helst og på

ingen måde en nullitet. Og brevenes hele tone antyder en forventning fra hans side om at blive hørt og taget alvorligt. At han forblev – om end fortsat skjult for offentligheden – en del af partiets ledelse i over ti år derefter, antyder også, at han kan tages alvorlig som repræsentativ for partiets ledelse. Det kan ikke afvises, at der er elementer af rituel liturgi i memorandummet. Taget i betragtning, at Fog og partiledelsen levede illegale tilværelser langt under jorden med risiko for Gestapo-forhør og tysk kz-lejroophold, må man dog formode, at de har prioriteret, hvad de selv anså for reelle politiske problemstillinger frem for blot rituel, gensidig bekræftelse. Derfor må det kunne udledes af hans breve, at partiet (og naturligvis Fog selv) ønskede at bruge besættelsestidens nationale modstandskamp som et afsæt for øget politisk indflydelse efter krigen, ja om muligt en magtovertagelse. Dernæst også, at vejen her til vurderedes at gå over regeringsdeltagelse i en folkefront, hvor Christmas Møller skulle spille rollen som den figur, der kunne mobilisere brede middelklasselag, mere moderat indstillede arbejdere og borgerlige, der var blevet vakt nationalt af besættelsen. Via kontrol med statsapparatet skulle man så ved en gunstig lejlighed ”gribe tøjlerne”.

Fogs overvejelser kan imidlertid ikke bruges til at vurdere, hvor realistiske ambitionerne og alliancemulighederne var. Dette spørgsmål skal jeg senere vende tilbage til. Så langt kan det dog konstateres, at intentionen om en magtovertagelse var ganske brændende og af partiet selv vurderedes at være realistisk.

Frihedsrådet som en udvidet folkefront

Fra foråret 1943 til befrielsen i maj 1945 gennemløb modstandsbevægelsen en voldsom udvikling rekrutteringsmæssigt. Ikke blot voksede antallet af personer involveret i den, den blev også stadigt bredere politisk funderet, fra at have været en snæver, sekterisk elite på de politiske yderfløje til at rekruttere bredt i det politiske spektrum. Da modstandskampen i udpræget grad var et byfænomen – og i næsten lige så høj grad også et ungdomsfænomen – var det i stor stil unge arbejdere og unge kontorfolk, typisk socialdemokratiske og konservative vælgere. Denne udvikling afsvækkede ikke DKP’s politiske ambitioner, tværtimod, men den krævede en justering af strategien, ligesom visheden om den stadigt mere nærtforestående afslutning på krigen ganske naturligt førte til mere konkrete overvejelser om, hvordan magtvakuemet ved den tyske besættelsesmagts nederlag skulle udfyldes. Det er denne proces, der skal behandles i dette afsnit.

Det ovenfor behandlede memorandum af Mogens Fog blev skrevet før Rigsdagsvalget i marts 1943, som var en betydelig skuffelse for DKP. Men partiet fik fornyet optimisme henover sommeren 1943. Juli viste stærk allieret fremgang, ikke mindst på østfronten, og augusturolighederne, som fremtvang den danske regerings afgang, betragtede partiet som en sejr for sin politik og som en alvorlig svækkelse af det etablerede poli-

tiske system. Kort efter dannedes Danmarks Frihedsråd som en paraplyorganisation for de store modstandsorganisationer. Fog var også her en af fødselshjælperne, og såvel "Frit Danmark" som DKP fik sæde i organisationen sammen med det højre-nationale parti Dansk Samling, "De Frie Danske" (danske i udlandet) og modstandsorganisationen "Ringene" under den menige socialdemokrat Frode Jakobsens ledelse. Umiddelbart efter dets dannelse udgav Frihedsrådet en pjece, hvor de politiske mål for efterkrigstiden bekendtgjordes. I kortform var disse at genindføre demokratiet og iværksætte et retsopgør mod dem, som var ansvarlige for krænkelse af demokratiet og Danmarks suverænitet, og dem som havde draget fordel af besættelsen.

Frihedsrådet fotograferet efter befrielsen. Nummer 2 til 4 fra venstre er hhv. kommunisten Alfred Jensen, den uafhængige socialdemokrat Frode Jakobsen, Børge Houmann fra DKP og Mogens Fog, der formelt ikke var medlem af kommunistpartiet, men reelt hørte til den inderste lederkreds. (Foto: Historisk Samling fra Besættelsestiden)

I kommunistisk perspektiv var Frihedsrådet en udvidelse af folkefronten. Med den stigende status, Frihedsrådet fik mod slutningen af besættelsen, gav det forøgede muligheder. Det var dog en erkendelse hos ledende kommunister, at Frihedsrådet alene ikke kunne bringe partiet til magten. En bredere platform skulle udvikles på særlig to områder.

Man skulle for det første skabe 'enhed i arbejderbevægelsen' ved at søge sammenslutning med Socialdemokratiet (Nielsen, 1978; Jensen, 1999: 130ff). Denne enhed skulle gerne skabes 'fra neden', altså på arbejdspladserne. Flere ledende kommunister mente, at man i kraft af modstandskampen og agitationen for Socialdemokratiets påståede klasseforræderi under besættelsen stod stærkt blandt arbejderne og blandt mange skuffede socialdemokratiske tillidsmænd, som tilmed mentes at anse Socialdemokratiets ledelse for at være kompromitteret af tilpasningspolitikken. De DKP'ere, der satte deres lid til en fremtidig sammenslutning, mente med andre ord, at DKP stod så stærkt, at en organisatorisk enhed de to partier imellem ville føre til, at Socialdemokratiet ville komme under kommunistisk kontrol.

For det andet skulle den alliance med Christmas Møller, som allerede Fog havde beskrevet i 1943, konkretiseres med henblik på efterkrigstiden. Som "stemmen fra London" nød den tidligere konservative formand en betydelig popularitet i brede kredse i Danmark. Christmas Møllers bevægelse mod venstre har været omtalt, og den blev endnu mere udtalt under London-eksilet, hvor han også var kommet med mange positive udtalelser om Sovjetunionen (Jensen, 1999: 129ff). Også mere sovjetvenlige af slagsen end hans britiske værter brød sig om. Han gav således offentligt udtryk for, at det sovjetiske militær gerne måtte deltage i Danmarks befrielse og skulle tillades at have militære baser på Bornholm. Det sovjetiske dagblad *Izvestija* fandt straks spalteplass til at videregive synspunktet. DKP ønskede Christmas Møller som statsminister i den første frie regering efter krigen. Den tidligere konservative politiker var heller ikke uinteressert, og i løbet af vinteren 1945 blev det efterhånden klart, at Frihedsrådet skulle inddrages i forhandlingerne om den nye regering og have sæde i denne. Hvor mange sæder stod dog fortsat uklart. Forviklinger og misforståelser førte imidlertid til, at alle politiske kræfter – herunder også Frihedsrådets flertal – enedes om at samles om socialdemokraten Vilhelm Buhl som leder af befrielsesregeringen.

Befrielsesregeringen med statsminister Vilhelm Buhl (S) siddende som nr. 4 fra venstre. Forsvarsminister Ole Bjørn Kraft (Kons.) sidder yderst til højre. Stående ses blandt andet som nr. 2 fra venstre trafikminister Alfred Jensen (DKP), nummer 4 fra venstre minister for særlige anliggender Mogens Fog (for Frit Danmark), og nummer 6 fra venstre minister uden portefølje Aksel Larsen (DKP). (Foto: Historisk Samling fra Besættelsestiden)

Trods skibbruddet for bestræbelserne på at få Christmas Møller som statsminister i befrielsesregeringen fortsatte DKP forsøgene på at maksimere sin indflydelse via modstandsbevægelsen. Frihedsrådets status i befolkningen skulle udnyttes, og til det formål var det gavnligt, om Rådet straks efter befrielsen præsenterede et mere udfoldet program, som ikke kun omhandlede retsopgøret, men også opstillede deciderede økonomiske og sociale mål. Med støtte fra det højre-radikale parti Dansk Samlings repræsentant i Frihedsrådet forelagde DKP'eren Alfred Jensen i april 1945 et udkast til

et økonomisk og socialt program, som blandt andet indeholdt nationalisering af virksomheder og en vis afstandtagen til 1943-Rigsdagen, som med henvisning til forbuddet mod DKP blev erklæret grundlovsstridig. Udkastet blev forelagt Frihedsrådet på et møde 17. april, hvor det imidlertid faldt på Frode Jakobsens modstand mod at udsende programmet. Han mente ikke, at modstandsbevægelsen havde mandat til at fremsætte et sådan program. De fleste modstandsfolk var blevet mobiliseret på et *rent nationalt* program, som kun handlede om at få tyskerne ud af landet, at få et retsopgør efter krigen og at bringe landet tilbage til sin almindelige parlamentariske gænge. At opstille Frihedsrådet som noget, der mindede om et politisk parti, ville være forræderi over for modstandsfolkene, sagde Jakobsen.³ I øvrigt anerkendte Frihedsrådet på samme møde Buhl som statsminister – ifølge Mogens Fogs dagbog "efter megen modstand" fra kommunisterne Alfred Jensen og Børge Houmann. Rådet enedes også om at kræve en fifty-fifty fordeling af ministerposterne i regeringen, således at de fire gamle politiske partier fik halvdelen og modstandsbevægelsens forskellige grene tilsammen den anden halvdel. Frihedsrådet besluttede også at kræve, at politikere, der havde deltaget i Scavenius-regeringen 1942-43, ikke kunne få sæde i befrielsesregeringen.

Foruden forsøget på i sidste øjeblik, umiddelbart før befrielsen, at ophøje Frihedsrådet til en slags politisk parti med program, skal man også bide mærke i, at DKP på dette møde forsøgte at få Frihedsrådet til i sin offentlige kommunikation at *delegitimere* den Rigsdag, der blev valgt i 1943. Naturligvis ikke uden saglig grund, for valget i marts 1943 var ikke perfekt. Men ved at føre det frem offentligt, gav det plads for andre politiske kraftcentre – som måske heller ikke i forfatningsjuridisk forstand kunne kaldes legitime – at påberåbe sig legitimitet, fx med henvisning til "Folket", "Kampen" og "Sejren". Man skal også bemærke, at kravet om, at Scavenius-ministre ikke kunne blive ministre i den nye regering, var en slags politisk udrensning. Ud fra devisen, "godt begyndt er halvt fuldendt", havde man hermed betrådt en delvist revolutionær vej.

Mens forsøget på at opstille et fuldt udfoldet politisk program strandede på Frode Jakobsens modstand, accepterede det samlede Frihedsråd kravet om, at Scavenius-ministrene ikke måtte få sæde i befrielsesregeringen. Vurderingen hos DKP's topfolk i de allersidste dage af besættelsen var, at partiet stod fordelagtigt i det

magtpolitiske spil. At Frihedsrådet ikke accepterede Alfred Jensens forslag om et social-økonomisk program var således kun et mindre tilbageslag. Inden forløbet af befrielsessommeren skal afdækkes, skal vi kaste et blik på, hvordan det etablerede politiske system så på kommunisternes formodede hensigter.

Regeringspartierne analyse

Som det vil fremgå af dette afsnit havde de ledende politikere i de fire regeringspartier færtten af DKP's intentioner. Men også kun færtten, for grundet den nødvendige hemmeligholdelse fra kommunisternes side og det generelle tusmørke, de politiske begivenheder under besættelsen foregik i, byggede analysen af kommunisternes intentioner på usikre efterretninger, formodninger, rygter og fordomme. Særlig de socialdemokratiske ledere kendte deres revolutionshistorie på fingrene. På lukkede møder refererede de gerne til erfaringerne fra andre krige, som førte til revolutionære tilstande, fordi centralmagten var svækket og måske også politisk delegitimeret. Revolutionsåret 1848, Pariserkommunen 1871 og Rusland 1917. Argumentationen og begrebsapparatet, der anvendtes på disse møder, var tydeligt 'kontrarevolutionært' og præget af kendskab til den internationale kommunismes revolutionære teknikker. Revolutionsfrygten var næret af det tab af autoritet, som det politiske system og den udøvende magt blev påført af modstandskampen. Og den blev yderligere tændt af begivenhederne i august 1943.

De fire store partier anså modstand, såvel i ord som i handling (væbnet), som ekstremt farlig og i sidste ende systemnedbrydende. For kunne regeringen ikke med politiets hjælp få bugt med modstanden, truede denne med – ved de tyske repressalier, der måtte følge – at feje det politiske system og forfatningen af banen. Det er i lyset af truslen om undergang for det herskende politiske system i landet, at det officielle Danmarks bekæmpelse af modstandsbevægelsen skal ses. Omvendt var det tilpasningspolitikens dilemma og akilleshæl, at det dermed for nogle så ud som om, den gik det udemokratiske og forbryderiske naziregimes ærinde. Hvad den *funktionelt* jo også gjorde, selvom det ikke var motivet.

Frygten hos politikerne i regeringspartierne blev til virkelighed 29. august 1943. Modstand i form af sabotage og optøjer i gaderne væltede det politiske system. Det var givetvis også intentionen hos ledende kommunister, men næppe hos det store flertal af aktiverede danskere i gaderne. Deres modvilje var vendt mod besættelsesmagten, ikke mod regeringen.⁴ Hvad end mo-

³ I 1950'erne lagde Frode Jakobsen særlig megen vægt på sin modstand mod, at Frihedsrådet opstillede et social-økonomisk program. Han lod ingen tvivl være om, at han med sin modstand forhindrede en "folkedemokratisering" af Danmark. Michael Kjeldsen mener, at Jakobsen dermed – som en konsekvens af tidens koldkrigs-klima – overdrev striden i Frihedsrådet om dette spørgsmål. Kjeldsen mener, at kommunisterne i Frihedsrådet gav sig uden de store sværds slag (Kjeldsen, 1999: 236)

⁴ Det er en udbredt misforståelse, at tolke urolighederne i august 1943 som en folkelig afvisning af samarbejdspolitikken. Som Henning Poulsen har gjort opmærksom på, var alle strejkeparoler og som sådan også urolighederne selv vendt mod besættelsesmagten og den militære tilstedeværelse (Poulsen, 2002: 116ff). Selvom resultatet var regeringens fald, synes det ikke at have været formålet med urolighederne for flertallet af de aktionerende. Man skal altså passe på ikke at forveksle

tiverne bag optøjerne var, så var den voldsomme uro i august 1943 en vederstyggelighed for parlamentarisk valgte politikere, der var vant til at leve i et ordnet samfund, hvor lovene blev skrevet af parlamentet og overholdt af den brede befolkning. Ekstra skræmmende var det for dem, at selv nok så stærke appeller til besindig optræden i stor stil blev overhørt af de demonstrerende i gaderne. Magthaverne var magtesløse. Vurderingen fra ledelserne i de fire store partier var, at kommunisterne stod bag det hele, og at motivet var at skabe forudsætningerne for en regulær samfundsomvæltning, så snart tyskerne var ude af landet. De ledende politikere fra de fire store partier deltes om bekymringerne, men det var særlig Socialdemokratiet og De Konservative, som havde en mere grundlæggende føling med situationen, og som så sig i stand til at gøre noget ved problemerne. Som tidligere nævnt peger den demografiske profil i modstandsbevægelsen i det sidste års tid af besættelsen også på, at det særlig var disse to partier, der havde noget på spil. Det var *deres* vælgere, der var 'illoyale'. Venstres vælgere var kun meget svagt repræsenteret i modstandsbevægelsen, og på landet var den illegale kamp stort set fraværende. Det Radikale Venstres vælgere var grundlæggende svagt disponeret for illegal kamp, da partiets mærkesag nummer 1 netop var forsvarsskæpsis og generel lede ved krig.

De politiske ledere, der med 29. august 1943 havde forladt den formelle politiske scene, var i efteråret 1943 stærkt præget af kommunistparanoia. Der svirrede rygter om, at kommunisterne i modstandsbevægelsen 'stak våben til side', som skulle bruges på dagen for revolutionen. Og de blev troet.

Så mange våben var der nu slet ikke i den illegale verden på dette tidspunkt, men politikerne havde – som det foregående har vist – ret så langt, at kommunisterne så et magtpolitisk potentiale i modstandsbevægelsen og i givet fald var rede til at udnytte det.

Politikernes frygt knyttede sig særlig til en forestilling om, at kommunisterne var i stand til at få modstandsfolk af helt anden politisk observans end den kommunistiske til at engagere sig i kravet om voldsomme politiske forandringer, fx under paroler om udrensning, fornyelse og kampfællesskab. Man skal i den forbindelse have in mente, at statens voldsmonopol var opløst med først forsvarrets afvæbning i august 1943 og siden politiets opløsning i september 1944. Det var således betragteligt lettere for selvbestaltede grupper at gribe ud efter magten – og få den.

På et møde for ledende socialdemokrater i august 1944 analyserede den socialdemokratiske politiker og intellektuelle Hartvig Frisch situationen således:

intention og konsekvens. Se også Bundgård Christensen, C.; Lund, J.; Wium Olesen, N; Sørensen, J., 2005: 418.

Jeg nærer en vis frygt for, at de kræfter Rådet [Frihedsrådet, nwo] her sætter i bevægelse, en skønne dag virker på egen hånd og vanskeligt lader sig kontrollere. Metoderne er i hvert fald ganske udemokratiske og minder slående om de principper, som Lenin i sin tid lagde til grund for det bolschevikiske parti, da det brød med menchevikerne. (...) Resultatet i den russiske revolution er kendt og er nu et stykke verdenshistorie. Det tyske militærdiktatur har nu her i landet skabt de samme forudsætninger, som eksisterede under den russiske zarisme, og Frihedsrådets metoder er da også nødtvungent blevet ganske de samme, da det er hemmeligt og illegalt man udsender paroler, sætter gaden og fabrikkerne i bevægelse (...) når jeg spørger mig selv: kan de pågældende også vænne sig af med metoden, så føler jeg mig ikke så sikker (...) kupmentaliteten kan være svær at slippe af med, når den først er gået i blodet.⁵

De fire gamle partiers frygt knyttede sig til en række scenarier, hvoraf de fleste havde med selve befrielsessituationen at gøre: For det første en regulær væbnet magtovertagelse af modstandsbevægelsen med kommunisterne i spidsen, når tyskerne nedlagde våbnene. For det andet en sovjetisk befrielse, hvor kommunisterne som ledere af modstandskampen ville blive de ledende i en dansk marionetregering. For det tredje en voldsom befrielseskamp med skarp tysk modstand og deltagelse af de danske kollaboratørkorps på tysk side, som igen ville føre til radikaliserings af hele situationen med kaos, kamp og borgerkrigs-lignende tilstande med modstandsbevægelsen og kollaboratørkorpserne på hver sin side. Dette scenario kunne give vind i sejlene til modstandsbevægelsen ved at give denne yderligere legitimitet som kæmpende helte – uafhængigt af, om det var russerne eller briterne, der befriede Danmark

Andre af scenarierne var knyttet til et længere tidsperspektiv. Heriblandt var en frygt for, at modstandsbevægelsen i samspil med store dele af bybefolkningerne ville kræve så voldsomt og dybtgående et retsopgør, at ledende politikere ville blive stillet for en domstol. Endvidere kunne det befrygtes, at en bredere folkefrontsregering – med kommunisterne i spidsen – ville kunne vinde befolkningens tillid. Endelig kunne forsyningsmæssige og sociale problemer (brød og arbejde) i forbindelse med overgangen til fredeligere tilstande skabe en social og økonomisk situation efter krigen, der ville give grobund for en radikaliserings, som kommunisterne ville kunne mobilisere på baggrund af.

Man bemærker, at flere af disse scenarier grundlæggende stemmer overens med nogle af de scenarier, som Mogens Fog skitserede i sit memorandum fra februar 1943.

De ledende politikere fra Socialdemokratiet og De Konservative havde en række modforholdsregler mod de scenarier, de forestillede sig.

⁵ Socialdemokratiets arkiv, ks. 20: Manus af Hartvig Frisch til foredrag på Roskilde Højskole 25. august 1944.

I de første befrielsesdage interneredes flere formodede landssvigere. Som billedet fra Københavns gader illustrerer bragte det sindene i kog. Fænomenet er kendt fra flere revolutionære situationer som en faktor, der kan mobilisere masserne. (Foto: Historisk Samling fra Besættelsestiden)

For det første forsøgte man at få kontakt til og kontrol med modstandsbevægelsen. Det skete ved hjælp af officerer fra det danske forsvar, der var gået under jorden i efteråret 1943, og som derefter tog kontakt til modstandsbevægelsen og tilbød denne samarbejde. Frihedsrådet sagde ja tak, da man anså officerernes militære ekspertise for at være et ubetinget gode. Samarbejdet var på sæt og vis et dobbeltspil fra officerernes side. For officererne var fuldt loyale over for politikerne, og deres interesse var først og fremmest at kontrollere modstandsbevægelsen på vegne af politikerne. Politikernes kontakt med modstandsbevægelsen via officererne lykkedes så godt, at ledelserne i samtlige af landets syv modstandsregioner i løbet af 1944 var bemandede med officerer. Ikke dermed sagt at politikerne havde tilnærmelsesvis fuld kontrol over modstandsbevægelsen, for dennes struktur og kommandoforhold var naturligvis ikke af så regelret en karakter som en regulær hær. Men der var – set fra politikerhold – tale om et betydeligt fremskridt i forhold til tidligere.

For det andet oprettedes i sommeren 1944 forbindelser i det såkaldte Kontaktudvalg mellem toppolitikere fra Socialdemokratiet og Det Konservative Folkeparti på den ene side og Frihedsrådet på den anden. I Kontaktudvalget udveksledes synspunkter mellem de to parter på så afgørende punkter som Danmarks forhold til de allierede stater, sammensætningen af den første regering efter befrielsen samt forberedelsen af retsopgøret. Og som sidegevinst fik man føling med, hvad Frihedsrådets planer var – og måske gav de illegale forbindelser til den danske undergrundskamp også en mulighed for efter krigen at blive identificeret med modstandskampen, så de politiske ledere fra Socialdemokratiet og De Konservative fik noget af helteauraen fra denne.

For det tredje interesserede især Socialdemokratiet sig indgående for at forberede en økonomisk politik umiddelbart efter befrielsen, som sikrede vareforsyningen og beskæftigelsen, så der ikke opstod økonomiske kriseforhold, der kunne medføre radikaliserings af arbejder-

klassen og dermed gavne kommunisternes mobilisering. Denne politik blev også iklædt en betydelig radikaliseret retorik, der kunne opsamle socialdemokrater, som ellers kunne blive fristet af DKP. På et møde for socialdemokratiske toppolitikere i november 1944, hvor netop efterkrigspolitikken var til drøftelse, påpegede Hartvig Frisch, at "vi er kommet ind i en revolutionært gærende tid med socialisme som målsætning". Man skulle derfor "finde formuleringer, der kan være til næring for den socialistiske trang". Den tidligere social- og justitsminister K.K. Steincke var på samme møde også opmærksom på tidens revolutionære potentiale. Han mente, "at den periode, vi går ind i, formentlig vil blive en gentagelse af, hvad man oplevede i 1848, 1871 m.v." Han fortsatte dog med en bemærkning om, at "en revolutionær opblussen efter kortere tids forløb vil falde til ro igen."⁶

Efterhånden som befrielsen nærmede sig, voksede nødvendigheden af, at de politiske efterkrigsforhold afklaredes. Der måtte tages stilling til forholdet mellem de etablerede politiske partier og modstandsbevægelsen repræsenteret ved Frihedsrådet. På det førnævnte møde 17. april 1945 havde Frihedsrådet gjort sine betingelser klart. Rådet ville medvirke til en regeringsdannelse med Buhl som statsminister samt med ligelig repræsentation af de såkaldt 'gamle politikere' og modstandsbevægelsen. Rådet stillede derudover krav om, at medlemmer af Scavenius' regering fra november 1942 til 29. august 1943 ikke kunne få sæde i befrielsesregeringen.

På møder den 20. april i Socialdemokratiets og i Det Konservative Folkepartis øverste organer måtte de to partiers ledere forelægge Frihedsrådets betingelser for en bredere kreds og søge konsensus om en holdning til regeringsdannelsen.⁷ (Man bemærker igen, at De Radikale og Venstre atter var udenfor, de to partier måtte reelt affinde sig med, hvad de to andre partier og Frihedsrådet i fællesskab fandt frem til). At skulle have medlemmer af en modstandsbevægelse, man under besættelsen reelt havde bekæmpet, med i en regering var en højst usædvanlig situation. Det krævede en vis overtalelse i disse fora af træned politikere, som var vant til, at politik foregik med personer, der havde folkelige mandater i kraft af valg på valgsteder. Hertil kom, at stigmatiseringen af Scavenius-ministrene faldt politikerne stærkt for brystet. Scavenius selv ofrede man gerne. Han var en udefra kommende diplomat, der for det første ikke hørte til i politikernes klub, og for det andet havde fornærmet alt og alle med sin egensindighed og nedladende facon. Nej, sympatien var med de kolleger, der havde beklædt taburetter under Scavenius' ledelse. Accepterede partierne Rådets krav, medvirkede de reelt til at give gode kolleger kollaboratør-

⁶ Socialdemokratiets arkiv, ks. 20 "Referat af Socialiseringsudvalgets møde 24. november 1944".

⁷ Begge møder er behandlet i Bundgård Christensen, C.; Lund, J.; Wium Olesen, N; Sørensen, J., 2005: 607f

stemplet. Og endnu værre: De accepterede måske også dermed den politiske udrensings logik – og hvem ville da i givet fald blive de næste?

På det konservative møde førte Ole Bjørn Kraft ordet. Han mente, at politikerne måtte acceptere Frihedsrådets krav. Faren var ellers, at rådet ville kunne aktivere befolkningen og med sine magtmidler feje Rigsdagen af banen. Derimod var det muligt for politikerne at få magt over tingene, når man først sad i regeringen. Og med hensyn til kravet om de tre Scavenius-ministres udelukkelse konstaterede han med en grum parallel, at man altid havde bøjet sig for tyskerne i personspørgsmål. Nu stod Frihedsrådet der, hvor tyskerne havde stået, og man måtte bøje sig igen!

Hos Socialdemokratiet førte Buhl ordet. Han beklagede stærk kravet om de tre Scavenius-ministres udelukkelse. Kaldte det "meningsløse og fornærmelige krav" og en "hensynsløshed mod Rigsdagen". Det "værdigste" var "at stå fast", men han advarede mod, at det kunne føre til "en dybtgående splittelse i folket". Han forudsagde, at den dag "tyskerne bryder sammen her i landet", ville hadet til tyskerne og "begejstringen for frihedskampen" skabe en stemning, som kunne forekomme overvældende. Men det var i den forbindelse vigtigt at stå fast og "ikke gøre afbigt for vor politik, men helt og fuld tage ansvar derfor." Når den første "frihedsrus er ovre" skulle man nok få anerkendelse for den. Frihedsrådet ville stå som sejrherre, hvis ikke politikerne greb den politiske føring med det samme. Det kunne dreje sig om timer, om politikerne eller modstandsbevægelsen ville få initiativet. En ren politisk regering – altså at man afviste modstandsbevægelsens krav og selv dannede regering – betegnede han som "et halsbrækkende foretagende". Buhl fremhævede, at "vor linie har været at skaffe de politiske partier en sådan placering, at de anerkendes som medkæmpere". Gik man sammen med Frihedsrådet, ville rådet give politikerne netop denne status, og det ville også være tvunget til at anerkende Rigsdagens lovlighed, og et alt for tidligt "valg båret oppe af en national stemningsbølge" kunne således undgås. En fællesregering ville bringe modstandsbevægelsens våben under politisk kontrol, fremhævede Buhl, idet han sluttede, at "for mig står en fælles regering som den eneste forsvarlige løsning".

Såvel Ole Bjørn Kraft som Vilhelm Buhl synes at have et vist øje for de revolutionære mekanismer. Især frygtede de, at knap så politisk motiverede befolkningslag kunne lade sig rive med af stemninger. Det er også bemærkelsesværdigt, så opmærksomme de er på, at det vigtigste er straks at komme i regering – for derefter med statens magtmidler at føre skuden sikkert i havn. Det prekære øjeblik var, når besættelsesmagten kollapsede og opgav al magtudøvelse. Lige dér skulle der handles resolut, så skulle magten gribes. Og i situationen var den sikreste vej til magten at gøre det i fællesskab med modstandsbevægelsen – også selvom der skulle sluges

nogle kameler. At sige nej til en fælles regering, kunne føre til, at modstandsbevægelsen entrerede den politiske scene før politikerne og med svingende geværer proklamerede et frit Danmark. Så kunne det for alvor blive svært at vinde gehør med besværgelser om besindighed, konge og forfatning. Bjørn Kraft og Buhl var tydeligvis opmærksomme på, at der kun skal en skare til et politisk kup – ikke nødvendigvis et flertal.

Man valgte derfor, med Bjørn Krafts ord, at tilpasse sig – igen.

Med politikernes accept af Frihedsrådets betingelser var befrielseskompromisset altså næsten på plads. Da porteføljerne skulle fordeles forsøgte DKP dog at bemægtige sig Arbejds- og Socialministeriet, som skulle gives til Alfred Jensen. Det skete formentlig ud fra en opfattelse af, at ministeriet kunne bruges til at føre en socialpolitik med appel til arbejderklassen, og måske også med henblik på at lade ministeriet være et organ til at "statsstyre" uro på arbejdspladserne, hvis noget sådant blev anset for gavnligt. På det afsluttende møde for regeringsforhandlingerne, 1. maj, blev der dog nedlagt veto fra socialdemokratisk side, så kommunisterne måtte give sig. Hvor megen vægt Socialdemokratiet lagde på dette punkt, bevidnes af, at det blev partiets formand Hans Hedtoft, som blev arbejds- og socialminister. Alfred Jensen blev i stedet trafikminister, Aksel Larsen blev minister uden portefølje – og som repræsentant for "Frit Danmark" blev den 'hemmelige DKP'er' Mogens Fog minister for særlige anliggender (dvs. minister for modstandsbevægelsen). Christmas Møller blev udenrigsminister.

Sovjetunionens rolle

Foruden de presserende indenrigspolitiske grunde var en helt anden begrundelse for at føje Frihedsrådet af udenrigspolitisk karakter. De etablerede politikere ønskede Danmark anerkendt som allieret nation, med den formodede forbedring af landets udenrigspolitiske status det ville medføre. Modstandsbevægelsen var naturligvis adgangskortet til den allierede klub. Storbritannien havde allerede anerkendt Danmark, og USA forventedes uden problemer at gøre det samme. Men Sovjetunionen havde bevidst undladt at gøre det for at lægge pres på Danmark. Og uden Frihedsrådets og DKP's deltagelse i regeringen ville Moskva næppe heller give anerkendelsen. Ved at holde på sin anerkendelse forsøgte den sovjetiske regering både at fremme såvel egne som DKP's interesser.

Uagtet at Sovjetunionen til slut – det vil sige i maj 1945 – i det store og hele accepterede, at Danmark først og fremmest var at betragte som hørende under britisk interessesfære, forsøgte Moskva alligevel målbevidst at øge sin indflydelse i Danmark allerede fra begyndelsen af 1944 (Jensen, 1999: 47ff). Der var såvel geostrategiske som rent politisk-ideologiske grunde hertil. De førstnævnte knyttede sig til Danmarks placering ved Østersøens udmunding, hvilket gjorde det til en fordel, om

den danske regering var Sovjetunionen venligt stemt. De politisk-ideologiske grunde knyttede sig til et generelt ønske om at styrke DKP og fremme et politisk klima i Danmark, der var mere tilbøjeligt til at tilgodese sovjetiske interesser. Ligesom DKP gerne gemte sine reelle hensigter under dække af modstandskampen og Frihedsrådet, vidste Moskva også, at såvel de geopolitiske hensyn som DKP's situation bedst fremmedes via Frihedsrådet. Det kom generelt til udtryk ved, at Moskva konstant bestræbte sig på at tale Frihedsrådet og modstandsbevægelsen 'op', og de etablerede danske politikere 'ned'. Det viste sig blandt andet i en artikel fra november 1944 i det sovjetiske tidsskrift *Krigen og Arbejderklassen* om Kremles syn på Danmark. Her blev politikerne bag samarbejdspolitikken kaldt "Hitlers tjenere og lakajer" og socialdemokraterne for forrædere. Omvendt blev DKP og særlig Frihedsrådet rost i høje tone som udtryk for folkeviljen i Danmark (Jensen, 1999: 56f). Artiklen blev oversat og distribueret illegalt i Danmark – og blev naturligvis læst af borgerlige og socialdemokratiske politikere, hvad der uden tvivl også var meningen. Disse måtte med bange anelser spekulere over, hvad egentlig Sovjetunionens hensigter var.

Ligeledes var der så sent som i januar 1945 grundige overvejelser i det sovjetiske diplomati om at ved hjælp af de danske kommunisters påvirkning af Frihedsrådet at få dette til at officielt at hilse sovjetisk deltagelse i befrielsen af Danmark velkommen (Jensen, 1999: 74) med efterfølgende sovjetisk deltagelse i en "militær kontrollkommission" i det befriede Danmark. Med dette udtryk mere end antydedes, at Danmark skulle behandles som fjendeland. Interessant nok opererede disse overvejelser med, at også borgerlige elementer i Frihedsrådet ville kunne bringes til at støtte et sådant synspunkt. Altså borgerlige modstandsfolk i rollen som folkefrontens 'nyttige idioter'.

De forskellige sovjetiske overvejelser om at søge magt-politisk indflydelse på Danmarks befrielse endte som bekendt med den sovjetiske befrielse/besættelse af Bornholm 1945-46. Den sovjetiske landgang på Bornholm besluttedes i direkte forlængelse af ovenstående overvejelser i løbet af marts 1945. Og allerede her var hensigten at få et politisk afkast af tilstedeværelsen.

Befrielsessommeren

Øjeblikket, som politikerne i de fire gamle partier havde frygtet, og som DKP havde set frem til som en rehabilitering efter næsten fire års illegalitet og som afsæt for deres politiske ambitioner, oprandt 5. maj 1945. Øjeblikket, som også Charles Tilly definerer som afgørende. Efter omstændighederne og i europæisk perspektiv ganske fredeligt. Men hverken i forhold til de scenarier, som de etablerede politikere gjorde sig forestillinger om, eller i forhold til DKP's strategier var spillet dermed afsluttet. I begge leje opereredes der med scenarier, der rakte længere ud i fremtiden.

Selvom befrielsen foregik med 40-50.000 bevæbnede modstandsfolk, der hylledes som helte af store dele af befolkningen, var flere af de skrækscenarier, som politikerne havde frygtet, dog afværget med dannelsen af befrielsesregeringen. Den konservative Ole Bjørn Kraft var forsvarsminister og fik snart mere eller mindre fuld kontrol over 'tropperne'. Ganske vist var der i forsommeren flere episoder, hvor bevæbnede modstandsgrupper på egen hånd internerede påståede landsforrædere og kollaboratører og besatte fængsler med krav om forøget skarphed i 'udrensningen'. Men frem for at føre til, at det etablerede politiske system mistede grebet, forøgede disse optrin snarere en folkelig træthed over al den våbenraslen, selvretfærdighed, selvtægt og ofte rent ud barnlige fremvisning af våben, som også var et af befrielsessommerens kendetegn. Mange havde fået nok af krig, højrøstede ideologiske ytringer og ballade. Nu ville de have fred og ro.

Men det var ikke alle. I flere større byer var der særlig blandt arbejderne en uforløst stemning og et ønske om fornyelse. Stemningen gav sig udtryk i omfattende arbejdskonflikter hen over sommeren, hvor der foruden lønkrav også blev udtrykt ønske om et mere effektivt retsopgør samt om optagelse af enhedsforhandlinger mellem Socialdemokratiet og DKP (Nielsen, 1978). Sammen med den generelle hyldest modstandsbevægelsen blev til del, gav det alt sammen DKP's ledelse anledning til stor optimisme. Denne optimisme samt DKP's taktiske analyse i befrielsessommeren kommer til udtryk i rapporter om situationen i Danmark, som sovjetiske agenter efter samtaler med DKP-lederne sendte til Moskva i mellem maj 1945 og januar 1946. Historikeren Bent Jensen har analyseret disse rapporter (Jensen, 1999: 127ff). Af rapporterne fremgår det, at stemningen i partitoppen ikke gik i retning af voldelige omstyrtelser med modstandsbevægelsens våben. Ikke så meget på grund af fine fornemmelser, men snarere fordi man opfattede den folkelige opbakning som så stærk, at dette ikke var nødvendigt. Det går som en meget stærk tendens i rapporterne, at DKP-toppen opfattede DKP og modstandsbevægelsen som ét homogent hele, der i de fleste spørgsmål havde befolkningen bag sig. Alfred Jensen var således i rapporterne citeret for, at størstedelen af befolkningen støttede DKP og modstandsbevægelsens politiske krav. Og skulle man endelig møde modstand fra det gamle system, "kan vi sætte magt mod magt". Alfred Jensen fremhævede også, at DKP efter næste valg, som ventedes i efteråret 1945, formentlig ville få 70% af stemmerne og komme i regering (Jensen, 1998: 506)! Aksel Larsen citeres for, at den danske befolkning var helt forandret – underforstået i en for DKP positiv retning. Man måtte derfor forsøge at danne en "venstreblok" med Christmas Møller, som var "99% enig" med kommunisterne, og som ville splitte Det Konservative Folkeparti og trække den venstre halvdel med over til kommunisterne. Ja, Christmas Møller ville såmænd blive medlem af DKP, hvis han blev bedt om det (Jensen, 1999: 129).

Disse ganske urealistiske synspunkter og vurderinger rejser naturligvis et kildekritisk spørgsmål. Troede DKP-lederne selv på, hvad de sagde – eller pralede de letsindigt over for Moskvas agenter? Formentlig det første, for af hensyn til det videre samarbejde med Moskva ville det ikke være gavnligt på et så afgørende punkt at have givet den i rollen som politiske fantasier.

Moskvas agenter havde dog et mere realistisk syn på sagerne. De noterede sig, at det var britiske tropper, der havde befriet Danmark – og at landets modstandsstyrker var under den øverstkommanderende general Gørtz' kommando, som igen stod under den britiske general Dewings kommando. Så var den potte ligesom ude. Og hvad angik muligheden for mobilisering på det sociale spørgsmål, konstaterede en af agenterne, at "danskerne er mætt, har klæder på kroppen og har arbejde. (...) Livet vil meget snart vende tilbage til sin førkrigskurs" (Jensen, 1999: 130). Agenten fortsatte sine betragtninger med at konstatere, at DKP-ledelsen i forhold til de gamle politikere, hvor han nævnte Buhl og bemærkelsesværdigt nok også Christmas Møller, var alt for uerfarne og i almindelighed lod sig manipulere af disse.

Henover sommeren 1945 følte Socialdemokratiet sig presset af stemningen i arbejderklassen til at indlede enhedsforhandlinger med DKP – akkurat som det havde været hensigten fra DKP's side. Denne stemning smittede af på en Moskva-agents rapport fra juni 1945. Agenten satte sin lid til, at DKP og Socialdemokratiet ville finde sammen – og i givet fald kunne man håbe på en "folkedemokratisk" blok af DKP, Socialdemokratiet og Christmas Møller, med sidstnævnte som statsminister. Meget tydede også på – fortsatte agenten – at der snart ville komme skub i udrensningerne.

Enhedsforhandlingerne brød dog – som planlagt fra socialdemokratisk hold – sammen i august 1945. Socialdemokratiet havde krævet, at DKP frasagde sig "proletariatets diktatur", hvad kommunisterne nægtede, hvorefter socialdemokraterne proklamerede, at kommunisterne ikke kunne tilslutte sig "det nordiske demokrati". Men DKP-toppen fortsatte til hen i 1946 med at tro og håbe på, at Socialdemokratiet ville genoptage forhandlingerne presset af de menige medlemmer og arbejdspladserne. Aksel Larsen orienterede Moskva om, at DKP ville "tvinge" Socialdemokratiet til at samarbejde i en folkedemokratisk blok – for DKP "har ud-sigt til en sådan vækst, at vi bliver det største parti i Danmark" (Jensen, 1999: 137f).

DKP gik også frem ved folketingsvalget i oktober 1945, hvor partiet erobrede 18 mandater (12%) – mens Socialdemokratiet gik 18 tilbage. Det var DKP's historisk set bedste valg, men der var langt til de 70%, man havde fablet om, og Christmas Møller var i mellemtiden også genindtrådt i Det Konservative Folkeparti. Men ganske bemærkelsesværdigt skete der ellers ikke store forskydninger. Omkring 85% af vælgerne stemte på de

partier, der havde båret tilpasningspolitikken. Og selv ikke de nyvundne 18 DKP-mandater kunne bruges til noget. Venstre – det parti der stod kommunisterne og modstandsbevægelsen fjernest – dannede regering. Og ved de efterfølgende valg vandt Socialdemokratiet de fleste af de tabte mandater tilbage fra DKP, bid for bid. I 1947 9 mandater, i 1950 yderligere 2. Og Socialdemokratiet gik ind i en flere årtiers periode med næsten ubrudt regeringsdeltagelse.

DKP's bestræbelser på at instrumentalisere retsopgøret til at fejle dele af den politiske og økonomiske elite væk lykkedes heller ikke. For det første havde man ved at gå i regeringen med de gamle partier givet det politiske establishment sin anerkendelse. For det andet var der stærke politiske kræfter, der forsvarede de store firmaer, der ansås at have arbejdet på utilbørlig vis for tyskerne. I en tid hvor der var mangel på råvarer, og man stod med et i øvrigt nedslidt produktionsapparat, ønskede man ikke at skade beskæftigelse og produktion yderligere ved at ødelægge ellers velfungerende virksomheder. Tilbage blev et retsopgør mod overvejende de små fisk.

På længere sigt fik DKP altså ikke meget ud sine magt-politiske ambitioner, som i sin tid tændtes under besættelsen i kraft af partiets engagement i modstandsbevægelsen. At sommeren 1945 i DKP-toppen betragtedes som et afgørende moment i partiets historie, bekræftes af et sovjetisk referat af en samtale i 1959 mellem DKP-formand Alfred Jensen og den sovjetiske ambassadør i København. (Aksel Larsen havde i mellemtiden dannet SF). Alfred Jensen betroede ambassadøren, at man i partiet stadig hyppigt diskuterede situationen i 1945. Flere kammerater mente angiveligt, at man havde haft chancen for at gennemføre en revolution. Alfred Jensen mente dog – nu, i 1959 – at partiet på daværende tidspunkt ikke var stærkt nok til at gennemføre projektet. Men helt slippe tanken kunne Alfred Jensen altså stadig ikke.

Perspektiver

På baggrund af dette forsøg på at anskue befrielsen 1945 som "en mislykket revolution" kan det konstateres, at DKP havde målrettede ambitioner om at udnytte modstandskampen til selv at komme til magten. Men det må også konstateres, at ambitionerne – sådan som omstændighederne om befrielsen udviklede sig – var urealistiske, om ikke endda fantast-agtige. Dette til trods for, at flere af de betingelser, som Charles Tilly opregner som karakteristiske for en revolutionær situation, var til stede.

Hvorfor mislykkedes revolutionen eller i hvert fald de kommunistiske magtambitioner så?

Det i forhold til det faktuelle forløb mest radikalt anderledes scenarie – en befrielse ved kun sovjetiske tropper – opstod ikke. Ville DKP i givet fald overhovedet have bifaldet en sådan befrielse og et politisk system i større

eller mindre grad dikteret af Moskva? Selvom det foretrukne scenarie for de hjemlige kommunister efter alt at dømme var en gradvis magtovertagelse ved egen hjælp via en folkefront, ville ledelsen nok have spillet med på en magtovertagelse ved hjælp en sovjetisk befrielse. DKP's konsekvente og stærkt loyale opslutning til de mange skift i Moskvas udenrigspolitik i perioden 1930-1941 understøtter en sådan antagelse. Men vurderingen er kun entydig med henblik på DKP's ledelse. For partiet fik mange nye medlemmer og tilhængere under besættelsen, og de fleste af disse var mobiliseret på grundlag den nationale kamp og på grundlag af den politiske utilfredshed med det økonomiske tilbageslag for arbejderne. Ikke på grundlag af en dybere utilfredshed med det parlamentariske demokrati. Og størstedelen af de overvejelser, som partiledelsen gjorde sig af magtpolitisk art, foregik i hemmelighed i snævre kredse, ikke i større partimæssige fora. Denne skelnen mellem DKP's ledelse og de menige medlemmer er i det hele taget vigtig. Men studier af historiens fuldbyrdede revolutioner viser dog også, at en politisk elite i en stærkt radikaliseret situation, som fx overgangen mellem krig og våbenstilstand, ofte kan aktivere grupper, som den ikke i et og alt deler holdninger med.

Regulær krig på dansk jord, med modstandsbevægelsen i kamp mod besættelsesmagten og kollaboratørkorpserne, opstod heller ikke, fordi tyskerne overgav sig uden kamp. Dermed blev overgangen meget smidigere og uden det radikaliserende moment, som voldsomme kampe ville have bibragt.

Befrielseskompromisset kan tolkes som en sejr for både de fire gamle partier og modstandsbevægelsen. For politikerne fordi det gav anerkendelse, ligesom det reelt fredede dem i retsopgøret. For de kommunistiske modstandsfolk, fordi de aldrig havde været tættere på magten i landet. Befrielsesregeringen kunne potentielt stadig bruges som en folkefrontsplatform, hvis man kunne udmanøvrere de gamle politikere. Men dertil viste disse sig alt for stærke, hvad der formentlig også var årsagen til, at Christmas Møller genindmeldte sig i Det Konservative Folkeparti. De gamle partiers styrke kom fra det at besidde velfungerende organisationer med dertilhørende presse. Men deres ledere besad også en veludviklet forståelse for de helt basale magtmekanismer, i den situation Danmark stod i – med et opløst våbenmonopol og en verdenskrig bragende om ørene på dem. Endelig skal man næppe heller overse deres fornemmelse af stemningen og behovene i den danske befolkning som helhed. De var vidende om, at betydelige dele af de større byers befolkninger var under indflydelse af en vis radikalisering. Og det var i deres optik slemt nok, for det kunne føre ubehageligheder med sig. Men de vidste også, at mange af disse muligvis radikaliserede personer ikke var helt tabt og potentielt kunne indfanges af hverdagen igen – hvis denne hverdag ellers blev tilstrækkelig tillokkende. Den danske befolkning bestod dog så langt fra af byboere. Danmark var et agrarsamfund med knap halvdelen af befolkningen

boende på landet – også det gjorde de etablerede partier sig klart. På landet havde man ikke mærket så meget til besættelsen og verdenskrigen – og radikaliseret var landbefolkningen på ingen måde. DKP's forestillinger om 70%'s tilslutning antager karakter af et fatamorgana, hvis man gør sig Danmarks daværende demografi klart.

At der i et eller andet omfang var sket en radikalisering i Danmark, skal man dog ikke se bort fra. Og det gjorde de etablerede politikere netop heller ikke. Men man skal gøres sig dybden – eller mangel på samme – af denne radikalisering klart. Og det er måske det som datidens DKP-top ikke gjorde. Og i øvrigt mange af efterkrigstidens historikere, når de med Hans Kirchoff taler om "befrielsens alt for korte sommer" og om store stemningsudsving fra stærk opbakning til modstandsbevægelsen siden august 1943 og til maj 1945 – og derefter en markant genkomst af de gamle politikere ved valget i oktober 1945. Måske var holdningen til de gamle politikere og tilpasningspolitikken fra april 1940 til valget i oktober 1945 alligevel mere stabilt positiv, end det ellers har været almindeligt at antage. At store dele af befolkningen i maj 1945 anså modstandsfolkene for helte, betyder ikke nødvendigvis at man anså tilpasningspolitikkerne for at være forrædere. Selvom om de to politiske handlemåder – tilpasning og modstand – i deres idealtypiske og rene form var uforenelige, kunne den enkelte dansker under besættelsen på en og samme gang støtte tilpasningspolitikken, havde besættelsesmagten og have sympati for modstandsbevægelsen. At forfægte principielt uforenelige standpunkter er en evne, som de fleste af os også i dag besidder og lever fint med (Bundgård Christensen, 2005: 718-26).

Skal vi forklare DKP's manglende succes, skal vi også se på de i internationalt perspektiv ringe sociale spændinger, som herskede i Danmark såvel i 1930'erne som under besættelsen. Trods reallønstilbagegang for arbejderne i begyndelsen af besættelsen, levede danskerne – herunder arbejderne – på en langt bedre levestandard end andre besatte lande. Netop som en konsekvens af tilpasningspolitikken og de særlige besættelsesforhold, der forhindrede regulær udplyndring af landet. Disse relativt ringe sociale spændinger, som i ikke ringe grad var resultatet af en bevidst socialdemokratisk og radikal reformpolitik i 1930'erne og under besættelsen af tilpasningspolitikken, gav en vis legitimitet til det parlamentariske demokrati.

Helt afgørende var dog som tidligere nævnt frontudviklingen. De af Sovjetunionen besatte områder blev kommunistiske, og vest for det, vi senere kom til at kende som Jerntæppet, holdt demokratierne. Selvom frygten for det modsatte trivedes, særlig vedrørende Frankrig og Italien.

Men der er grænsetilfælde, som kan være interessante at sammenligne med, fordi de viser, hvordan udviklingen måske kunne have forløbet, hvis visse parametre

havde stået anderledes i Danmark. Et gammelt demokrati fra mellemkrigstiden som Tjekkosllovakiet fik efter en kombineret sovjetisk og amerikansk befrielse en folkefrontsregering, der bestod af så forskellige grupper som den socialdemokratiske-liberale eksilregering i London, borgerlige modstandsfolk samt et stort kontingent kommunistiske modstandsfolk og ledende partifolk, der havde levet i eksil i Moskva. Kommunisterne pressede hele tiden på for at få et skrap retsopgør mod det tyske mindretal i landet og mod 'kollaboratører og folkefjender'. Meget bevidst fra kommunistisk side blev opgøret holdt i gang og eskaleret for til sidst at ende i, hvad der ligner et blodbad. Kulminationen faldt i marts 1948 med den borgerlige udenrigsminister Jan Masaryks angivelige fald ud af et vindue og det efterfølgende Pragkup og total sovjet-kommunistisk dominans (Frommer, 2005).

Kunne en dansk folkefrontsregering fx baseret på DKP, Christmas Møller og andre dele af modstandsbevægelsen som 'nyttige idioter' have ført en lignende situation med sig i Danmark? Eller kunne en mere kaotisk befrielsessituation have ført til borgerkrigs-lignende tilstande som i Grækenland og Belgien?

Svarene vil i sagens natur blive fortænkte, men spørgsmålene kan tjene til at fokusere på, at befrielsessituationen overalt i Europa havde potentiale for at medføre – i det mindste – ustabile samfund med omfattende arbejdskampe, måske endda blodsudgydelse og borgerkrig. Og i sidste ende, som i Tjekkosllovakiet, det parlamentariske demokratis undergang.

Under alle omstændigheder viser redegørelsen for såvel DKP's intentioner som politikernes modforholdsregler, at de centrale aktørerne i påfaldende grad reagerede lige efter bogen, som om revolution var en mulighed. Der har således været tale om en studie i *revolutionære og kontrarevolutionære mekanismer*.

DKP's intentioner skal i udstrakt grad forstås som udtryk for selvovervurdering. Men hvad med politikerne? Hvorfor tog de fejl (og overvurderede DKP's styrke)? Selvfølgelig skulle de som ansvarlige politikere også forholde sig til *worst case scenarios*. Det havde været netop uansvarligt at sidde med hænderne i skødet og bare vente på, at det hele gik over af sig selv. Ja, måske skyldes den fredelige danske genetablering af det parlamentariske demokrati netop deres årvågenhed?

Inden det parlamentariske demokratis proselytter går til helgenkåring af datidens ledende socialdemokrater og konservative, skal man dog være opmærksom på, at der fra de etablerede politikeres side også kunne være andre motiver på spil end det at redde parlamentarismen for dennes egen skyld. Bevidst eller ubevidst har det sikkert været fristende for ledende socialdemokrater, der jo havde DKP som konkurrenter i kampen om arbejderstemmerne, at male det kommunistiske trusselsbillede i lidt rigeligt mørke farver. Det flyttede egne

magtpolitiske interesser over i den mere legitime kategori: Danmarks og forfatningens sag. Menes statens sikkerhed at være på spil, vil desto skrappere midler sædvanligvis kunne legitimeres. Det 20. århundrede er rigt på eksempler på, at antikommunisme og 'det kommunistiske spøgelse' har kunnet instrumentaliseres til brug for såvel regimeskift som regimebekræftelse. Fra de ekstreme eksempler som Hitler 1933 og Pinochet 1973, til det mere subtile i form af den vesteuropæiske koldkrigs-konformisme i 1950'erne.

Niels Wium Olesen er historiker, ph.d. og lektor ved Institut for Historie og Områdestudier ved Aarhus Universitet. Han er specialist i dansk og europæisk historie og har bl.a. arbejdet meget med besættelsestiden.

Litteratur:

Buchanan, T. (2002): "Anti-fascism and Democracy in the 1930s". *European History Quarterly*, 2002: 32/1: 39-58.

Bundgård Christensen, C.; Lund, J.; Wium Olesen, N; Sørensen, J. (2005): *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*, Viborg: Gylling: Høst & Søn.

Conway, M. (2002): "Democracy in Postwar Western Europe: The Triumph of a Political Model". *European History Quarterly*, 32/1: 59-84.

Conway, M. (2004): "The Rise and Fall of Western Europe's Democratic Age, 1945-1973". *Contemporary European History*, 13: 67-88.

Davies, N. (2006): *Europe at War 1939-1945. No Simple Victory*. London: Macmillan.

Frommer, B. (2005): *National Cleansing. Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hæstrup, J. (1954): *Kontakt med England, 1940-43*, København: Thanning og Appels Forlag.

Hæstrup, J. (1959): *Hemmelig alliance. Hovedtræk af den danske modstandsorganisations udvikling 1943-45*, København: Thanning og Appels Forlag.

Jensen, B. (1998): "Magten og æren. DKP's forestillinger om en folkedemokratisk magtovertagelse efter 1945". Dethlefsen, H.; Lundbak, H. (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, København: Museum Tusulanum: 501-524.

Jensen, B. (1999): *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965*, Viborg: Odense Universitetsforlag.

Judt, T. (red.) (1989): *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe, 1939-1948*, London: Routledge.

Judt, T. (2005): *Postwar. A History of Europe Since 1945*, New York: Penguin Press.

Kirchhoff, H. (2001): *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*, Syddansk Universitetsforlag.

Kirchhoff, H.; Trommer, Aa. (red.) (2001): *Vor kamp vil vokse og styrkes. Dokumenter til belysning af Danmarks Kommunistiske Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44*, Viborg: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.

Kjeldsen, M. (1998): "Folkets vilje – landets lov? Om DKP's overgangsprogram og demokratiet"; Dethlefsen, H.; Lundbak, H. (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, København: Museum Tusulanum: 447-500.

Kjeldsen, M. (1999): "Kampen er endnu ikke slut. Mogens Fogs dagbog april 1945". *Historie* 1999/2: 217-258.

Koch, H. (1994): *Demokrati – slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945*, København: Gyldendal.

Mazower, M. (1998): *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*, London: Penguin Books.

Nielsen, M. (1978): *Socialdemokratiet og enheden i arbejderbevægelsen 1943-1945*, København: Akademisk Forlag.

Poulsen, H. (2002): *Besættelsesårene 1940-1945*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Reynolds, D. (2006): *From World War to Cold War. Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*, Oxford: Oxford University Press.

Tilly, C. (1993): *European Revolutions, 1492-1992*, Oxford: Basil Blackwell.

Trommer, Aa. (1973): *Modstandsarbejde i nærbillede, Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45*, Odense Universitetsforlag.

Wium Olesen, N. (2008): "John Christmas Møller og Hans Hedtoft". Kirchhoff, H. (red.): *Sådan valgte de. Syv dobbeltportrætter fra besættelsens tid*. Viborg: Gyldendal.

Arkivalier:

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Socialdemokratiets arkiv, ks. 20 "Referat af Socialiseringsudvalgets møde 24. november 1944" samt "Hartvig Frisch's foredrag på Roskilde Højskole 25. august 1944".